

Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında Merv Şehrinin Fizikî Yapısı ile İlgili Bir Değerlendirme

An Assessment Related to the Physical Structure of Merv In The Light of the Impressions of Medieval Geographers

Abdulhalik BAKIR*

Özet

Bilindiği gibi şehirler, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridir. Orta Asya'nın gözbebeği Merv çok eski bir şehir olmasından dolayı bir çok medeniyetin odak noktası olmuştur. Bu şehir stratejik konumu ve coğrafyası açısından da önemli bir yere sahiptir. Ortaçağlarda özellikle Türklerin hâkim olduğu dönemlerde Merv, önemli bir ticaret kenti haline gelmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz dönem, ağırlıklı olarak Türk devletlerinin Merv'de hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemde şehir imar faaliyetleri yönünden önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ortaçağ coğrafyacılarının şehrin fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, şehrin surları, hamamları, mahalle ve caddeleri, medrese ve camileri, köşk, saray ve konutları ve diğer kurumları hakkında genel bir tablo çizmek mümkün olmaktadır. Biz bu çalışmamızda, Ortaçağ coğrafyacılarının Merv hakkında sunmuş oldukları bilgilerle diğer tarihsel kaynak ve araştırmaların vermiş olduğu bilgileri değerlendirerek anılan şehrin fiziki yapısını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Merv, Ortaçağ Coğrafyacıları, fiziki yapı,

Absract

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü:abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

As is known, cities have performed a duty as cradle of civilization through the human history. Merv, pupil of Middle Asia, had become a focus point of many civilizations, because it's a age-old city. This city has an important place in history with regard to its strategical and geographical position. Throughout middle ages, especially when Turks dominated, Merv become an important commercial town. The era which we have examined here, is an era in which medieval Turkish states mainly dominated in Merv. In this era, in Merv many important improvements took place in respect of construction activities. From the informations presented by medieval geographers relating to physical structure of this city, it is possible to paint a picture about city walls, its baths, its quarters and streets, *madrasabs* and mosques, mansions, palaces and projects and others institutions. We, in the present paper, will try to set forth the physical structure of the aforesaid city, by evaluating the informations about Merv given by medieval geographical and those about that city given by historical sources and researchs.

Key Words: Medieval, Merv, Medieval Geographer, Physical Structure.

Giriş

Şehirler, insanlık tarihinin uygarlık beşikleridir. İnsanlar tarihin en eski devirlerinden beri daha rahat yaşam sürmek ve doğa olayları da dahil dış etkenlerden korunmak amacıyla barınmaya, bunun devamında da konut yapımına ve bayındırlık işlerine önem vermişlerdir. Bütün bu faaliyetler sonucunda dünyanın her yerinde küçüklü büyüklü şehirler kurulmuştur. Orta Asya'nın gözbebeği Merv şehri de diğer şehirler gibi, aynı amaç ve uygar çabayla kurulmuş ve zamanla birçok medeniyetin odak noktası haline gelmiştir¹. Merv ayrıca, stratejik konumu ve coğrafyası açısından da çok

* Bu çalışma, An Assessment Related to the Physical Structure of Merv in the Light of the Impressions of Medieval Geographers başlığı altında, *Materials Scientific Conference Thousand-year Sources of Buildingculture of Turkmenistan* adlı Uluslar arası Sempozyumda (Ashgabat-Mary, November 13-14, Ashgabat 2013) sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

**Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Merv şehri uzun tarihi boyunca bir çok devlet ve medeniyete beşiklik yapmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Persler, Sâsânîler, Hz. Osman dönemi, Hz. Ali Dönemi, Emevîler, Abbasîler, Tâhirîler, Sâmânîler, Gaznelîler, Selçuklular, Harizmlîler, Oğuzlar,

önemli bir yere sahiptir. Zira burası, Orta Çağların ekonomik atar damarı durumunda olan tarihî İpek Yolu üzerinde bulunuyordu. Bu nedenle de Merv özellikle Türklerin hâkim olduğu dönemlerde, önemli bir ticaret kenti haline gelmiş ve burası imar faaliyetleri yönünden de önemli gelişmeler kaydetmiştir². Ortaçağ coğrafyacılarının şehrin fiziki yapısıyla ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, şehrin kalesi, hükümet konağı, surları, kapıları, nehirleri, gelişmiş su şebekesi, barajı, havuzları, pınar ve vadileri, önemli şehir ve bölgelere giden yolları, hamamları, otelleri, ribatları, vakıfları, mezarlık ve yatırımları, mahalle ve caddeleri, çarşıları, medrese ve camileri, kütüphaneleri, hapishanesi, köşk, saray ve konutları, köyleri ve diğer kurumları hakkında genel bir tablo çizmek mümkün olmaktadır. Biz bu çalışmamızda, Ortaçağ coğrafyacılarının Merv hakkında sunmuş oldukları bilgileri değerlendirerek şehrin fiziki yapısını ortaya koymaya çalışacağız.

Merv Şehrinin Ortaçağdaki Fizikî Özellikleri

Erken dönem Ortaçağ coğrafyacılarından olan İbn Hurdazbih, Merv şehrinin fizikî yapısıyla ilgili çok az bilgi vermiştir. Anılan coğrafyacı, şehirde bir kale ve buradan çıkan iki yol bulunduğunu bildirdikten sonra, bunlardan birinin Şaş'a ve Türk ülkelerine, diğerinin ise Belh ve Toharistan'a gittiğini anlatmaktadır³.

IX. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacı olan el-Ya'kubî, Merv şehri hakkında güzel ve doyurucu bilgiler vermiş, ancak burada yaşayanların içme suyunun akan pınar ve vadilerden temin edildiği bilgisi dışında, nedendir bilinmez şehrin fizikî yapısından hiç söz etmemiştir⁴.

Moğollar, Timurlular, Şeybânîler, Safevîler, Ruslar, Türkmenler. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Merv Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 222-223.

² Merv şehrinin Ortaçağda ipek üretimi ve ticaretindeki şöhreti hakkında bkz. Eliyahu Ashtor, *Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)*, (Çev. Abdulhalik bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 527.

³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 35-36.

⁴ el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1892, s. 279.

Yine IX. yüzyıl coğrafyacılarından olan İbnu'l-Fakîh el-Hemezânî, Merv şehrinin, Bâbil (Irak'ın güneyinde), Ebrayîn (Musâ kavminin topraklarında) ve Efrak (Hindistan'da) şehirleriyle birlikte, Tahmures⁵ tarafından inşa edilerek buraya yiyecek ve içecek satılan bir çarşı kurulduğunu; ayrıca o dönemlerde şehirde, Key Merzübân adında ilginç bir bina bulunduğunu, ancak Merv halkı

⁵ İbnu'l-Belhî onun hayat hikâyesini şöyle anlatmaktadır: “Tahumers bin Vivencehan; kendisi Tahmures-i Zeynavend olarak bilinir. Zeynavend “kâmil salah” sahibi anlamında kendisi için söylenen bir lakaptır. Nesebi önceki konuda Huşeng ile beraber aydınlatıldığı şekildedir. İlim ve adalet sahibi bir padişah olup, kendi zamanının en güçlü insanıydı. Yüce yaratıcıya karşı zikre şayan bir itaate sahipti. Adalet ve salah ehlini gözetmede ve müfsitlerin başını ezmede atası Huşheng'in siretini takip etmiştir. Fars yazısını ilk ortaya çıkaran kişi kendisidir. Padişahlara mahsus ziynet eşyaları ihdas etmiştir. Atları binek hayvanı olarak kullanma, doğan gibi yırtıcı kuşları ev hayvanlarını yakalamak için kullanmada ve yükleri taşınması için dört ayaklı hayvanları kullanma adetlerini ortaya çıkarmıştır. Yün ve kıldan elbise ve halı yapılmasını ihdas etmiş ve Merv kuhendez'ını (kalesini) bina etmiştir. Aynı şekilde İsfahan'da bulunan iki eski yapıt vardır ki onun eserlerindedir. Bunlardan birisi Mihrin adı verilen binadır ve içinde bulunduğu bölgeyi kendi adıyla anarlar, ikincisi de bugün İsfahanlıların “yedi halka” adını verdikleri Sareveyh'dir. Bu bina İsfahan şehristan'ında bulunmakla beraber bir suyun ortasındadır ve bu güzel tatlı suyun kaynağının nereden çıktığı bilinmemektedir. Rüknüddevele Himartekin bu binanın tepesini sökerek üstüne bir köşk yaptırmıştır. Bunun yanında Tahmures zamanında putperestlik ortaya çıktı. Büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştı ve azizlerden her birini kenara atıyordu. Böylece bunların anısını canlı tutmak için büyüklerin suretleri yapıldı ve bu gelenek sürekli hale getirildi. Kendilerinden sonra gelen çocukları anne ve babalarından gördükleri bu işi adet haline getirdiler. Daha sonraları bunlara tapmaya başladılar. Bunlar, Aziz olan Allah'ın yardımıyla bizlere şefaahat bahşederler demeye başladılar. Bu daha çok Hint ülkesinde yaygınlaştı. Farslıların iddiasına göre, oruç tutma âdeti onun zamanında ortaya çıkmıştır. Kıtık dönemlerinde bağışta bulunan bazı kimseler günde iki defa yemiş oldukları yemeklerinin sayısını bire indirerek diğerini dervişlere bağışladılar. Bunu bir çeşit ibadet olarak sayıyorlardı. Allah peygamberlerini gönderdikten sonra onlara bunu farz kılarak bir ibadet haline getirdi. Allah'ın emriyle kullarının üzerilerindeki yükü hafifletip bunu birkaç günle sınırlayıp her millet için tayin ettiler. Tahmures otuz yıl tüm dünyaya hükmetmiştir. Ölümünden sonra çocuğu olmadığı için saltanat kardeşine geçti.”. Bkz. İbnu'l-Belhî, Farsnâme, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 38-39.

tarafından bir tılsım olarak inanılan bu binanın daha sonra yıkılıp ortadan kalktığını belirtmektedir⁶.

X. Yüzyıl coğrafyacılarından el-İstahrî, kendinden önceki coğrafyacılar farklı olarak Merv'in fiziki yapısı ile ilgili doyurucu bilgiler sunmuştur. Bu coğrafyacının naklettiği bilgilerden, şehrin kuruluşunun sırasıyla Tahmures ve Zülkarneyn tarafından gerçekleştiğini, buranın dağlardan uzak, düz ve kumu bol olan bir arazide inşa edildiğini, şehirde üç cami bulunduğunu; bunlar arasında Mescid Benî Mâhân⁷ olarak adlandırılan eski caminin şehir kapısında, yeni mescidin ise Macan kanalı üzerinde yapıldığını öğreniyoruz. Şehirde, Abbasî devleti kumandanlarından Ebu Müslim (el-Horasanî) tarafından anılan mescit dışında bir hükümet konağı ve bir çarşı yapılmıştır. Ebu Müslim ayrıca kendisi de dahil emirlerin oturabileceği, genişliği elli beş zirâ' olan ve her kapısı bir eyvana açılan kireçten dört kapılı bir kubbe inşa etmiştir. Şehir kalesinin oldukça yüksek ve şehir kadar büyük olduğu, buna rağmen oraya bir su kanılına ulaştırıldığı, ayrıca burada kavun ve baklagillerin yetiştirildiği bildirilmektedir. Coğrafyacımız tarafından verilen bilgilerden eskiden eski mescit yanında bulunan ve diğer şehirlere nazaran çok temiz olan şehir çarşısının, Ebu Müslim (el-Horasanî) döneminde, Mâcân (Mâhân) kanalı üzerine taşındığı anlaşılmaktadır. Ortaçağda Hüzmüzerre ve Macân adında iki nehir, Merv şehrini ikiye bölüyordu ve bu nehirlerin kıyılarında binalar ve köşkler dizilmişti. Anlatılanlara göre bu binalar el-Hüseyn b. Tâhir tarafından inşa edilmişti. Ancak yeni inşa edilen hükümet konağı, mescit cami ve hapishane Mâcân nehri üzerinde idi. Şehir halkının içme suyunu temin ettiği er-Rezîk nehri ise şehir kapısının yanındaki havuzları dolduruyordu. Ancak bütün bu nehirlerin dışında şehirde, Bâbu Sencân mahallesi ahalisinin ve Mâhân oğullarının yararlandığı ve kıyısında Merv merzûbanlarına ait köşkerin yer

⁶ İbn Fakîh el-Hemezânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302, s. 319.

⁷ Bu camii'nin, şehrin Müslümanlar tarafından fethi esnasında inşa edildiği rivayet edilmektedir. Anlatılanlara göre Merv, Hz. Osman'ın Basra valisi ve aynı zamanda Horasan emiri ve İslam ordularının kumandanı Abdullah b. Âmir'in emrindeki kuvvetler tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Taribu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 210.

aldığı Bas'adâ el-Horasânî denilen bir nehir daha bulunuyordu. Şehre ait bütün bu fizikî yapıyı, iki adet muhkem sur çevrelemekteydi. Bunlardan birisi anılan binaları ve dört nehri, er-Rây olarak adlandırılan öbürü ise şehrin ve dış semtlerinin tamamını tehlikelerden korumaktaydı. Ayrıca şehir merkezinin, Şehir kapısı, Sencân kapısı, Bâlin kapısı ve Der-i Meşkân kapısı olarak adlandırılan dört kapısı bulunuyordu. el-İstahrî, belirtmiş olduğu Merv şehrinde bulunan ve adı geçen dört nehri besleyen Mergâb adında büyük bir nehirden de söz etmektedir. Bu nehir ise, Bâmyân⁸ şehrinin arkasından ve Mervürüz⁹ şehrinin yanından geçmekteydi¹⁰.

X. yüzyıl coğrafyacısı el-Makdisî, Merv hakkında kendinden önceki İbnu'l-Fakih ve el-İstahrî'nin bilgilerini tekrarladıktan sonra, akar sularının bol olmasından ve bunun getirdiği sorunlardan söz etmiştir¹¹.

İbn Havkal en-Nasibî, Merv şehri ve bu şehrin fizikî yapısı hakkında en geniş bilgi veren Ortaçağ coğrafyacısı unvanına sahiptir. Bu coğrafyacı, el-İstahrî'nin, Merv şehrinin fizikî yapısı hakkında sunduğu bilgileri olduğu gibi naklettikten sonra, kendi döneminde şehir kalesinin yıkık durumda olduğunu, ayrıca bu sıralarda (H. 580 yılında), şehirde Ebu Müslim (el-Horasânî) tarafından Mâcân nehri üzerinde inşa ettirilen mescit dışında herhangi bir mescit camiinin bulunmadığını, diğer iki mescidin ise harabe durumunda olduğunu belirtmektedir. Coğrafyacının değerli notlarından, şehir çarşısının

⁸ el-Cibâl bölgesinde, Belh, Herat ve Gazne şehirleri arasında, birinciden 10, üçüncüden ise sekiz konaklı mesafede yer alan ve korunaklı bir kalesi bulunan bir kasabadır. Yakut el-Hamevî'nin bildirdiğine göre buradaki bir dağda yukarıdan aşağıya doğru oyma yöntemiyle yapılmış dünyada eşi bulunmayan iki heykel bulunur; birine Sürhubud, diğerine ise Hinkbud adı verilmektedir. Burada şu iki âlim yetişmiştir: Ebu Muhammed Ahyed b. el-Hüseyin b. Ali b. Süleyman es-Sülemî el-Bâmyânî ve Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bâmyânî. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977, c. I, s. 330.

⁹ Çalışmamızın konusunu teşkil eden Merv şehriden beş günlük mesafede büyük bir nehir üzerinde yer alan, ancak birinciden daha küçük bir şehirdir. Bu şehirden şu âlimler yetişmiştir: Ebu Bekr Halef b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, Ebu Ömer b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, el-Fazl b. Ahmed b. Metteveyh el-Meruvürüzî, Ebu Hâmid Ahmed b. Amir b. Yüsr el-Meruvürüzî (bu zat İmam Şâfi'î'nin arkadaşlarındandı), Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Sâlih b. el-Haccâc el-Meruvürüzî (bu zat İmam Ahmed b. Hanbel'in arkadaşıydı). Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, c. V, s. 112.

¹⁰ Bkz. el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 258-261.

¹¹ el-Makdisî, *Absenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlim*, Leiden, 1902, s. 298-299.

gece gündüz müşterilerine hizmet sunan modern bir görünümde olduğunu öğrenebiliyoruz¹².

İbn Havkal, el-İstahrî gibi, Merv şehrinin nehirleri ve bol olan suları hakkında da geniş bilgi sunmaktadır. Bu coğrafyacı, şehir halkının yararlandığı içme ve diğer ihtiyaçları karşılamak için kullandığı suların, su dağıtım şebekesine sahip olan ve şehirden yarım fersah uzaklıktaki Buhsâb denilen bir köyden temin edildiğini ve burada her mahalle ve semt için bu nehirden meydana getirilmiş bir barajdan, üzerinde, sabit delikler bulunan ağaçtan blokların bulunduğu küçük bir çeşme yapıldığını bildirmektedir. Coğrafyacı ayrıca, toplumun her kesiminin eşit bir şekilde suyunu aldığını, su azaldığında veya çoğaldığında, bu durumun her kesimi aynı oranda etkilediğini de eklemektedir. Anılan su şebekesine bakan bir görevlinin bulunduğunu ve bu görevlinin, Merv'deki ma'üne (erzak yardımı) görevlisinden daha konumlu olduğunu, hatta bu işte on bin kişinin çalıştırıldığını da İbn Havkal'in sözlerinden anlamak mümkündür¹³.

İbn Havkal, Merv'e bağlı, ancak şehirden bir konaklık mesafede yer alan Kuşmeyhen¹⁴ adındaki bir kasabada minberli bir cami mescit, büyük bir nehir, meyve ağaçları, mamur bir çarşı, oteller, ribatlar ve hamamlar bulunduğunu da belirtmektedir. Aynı şekilde anılan şehre bağlı Hürmüzferre, Besenc, Bahirenc, Dendanakan, Karineyn, Bâşân, Bahrak, Sûskân gibi yerleşim merkezlerinde de birer mescit camii bulunduğunu notlarına eklemektedir¹⁵.

Mu'cemu'l-Büldân adlı eserinde, Merv şehrinin her yönüne geniş yer veren ve burada üç yıl ikamet eden XIII. Yüzyıl coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, Selçuklu Sultanı Sencer'in topraklarının genişliğine rağmen ikamet etmek için burayı seçtiğini ve mezarının bu şehirde bulunduğunu

¹² İbn Havkal, *Suretü'l-Arş*, Leiden, 1967, s. 434-435.

¹³ Aynı eser, s. 435-436.

¹⁴ Merv şehrinin Amül Ceyhun'a gitmek isteyenler için çöl yönünde yer alan büyük bir köydür. el-Ya'kubî, buranın kuşme'hânî kuru üzümüyle meşhur olduğunu bildirmektedir. Yakut ise buradan birçok âlim yetiştiğini ifade etmektedir. Yine Yakut'un ifadesine göre burayı kum fırtınaları tahrip etmiştir. Bkz. el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, s. 280; Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 463.

¹⁵ İbn Havkal, s. 436-437.

belirtmektedir. Anılan Selçuklu Sultanının mezarının bulunduğu mekanın camiye açılan bir pencereye ve muazzam mavi bir kubbeye sahip olduğu, ayrıca bir günlük mesafeden görüldüğü ve burada sürekli bir şekilde Kur'an-ı Kerim okutan bir vakıf bulunduğu da yine Yakut'un sözlerinden anlaşılmaktadır¹⁶.

Yakut el-Hamevî'nin bulunduğu sırada, Merv'deki sur içerisinde biri Hanefilere, diğeri Şafiîlere ait iki cami bulunmaktaydı ve şehrin Moğollar tarafından uğradığı yıkım dışında herhangi bir problemi yoktu. Hatta burası ilerlemiş bir medeniyet ve kültürün önemli simgelerinden olan çok zengin kütüphanelere sahipti. Yakut'un belirttiklerine göre, şehirde, kitap sayısı ve kalitesi yönünden dünyanın hiçbir yerde bulunmayan on adet kütüphane vardı. Bunlardan ikisi camide bulunuyordu. On iki bin ciltlik kitap kapasitesine sahip olan ve el-Aziziyye adını taşıyan kütüphane, Azizüddin Ebu Bekr Atık ez-Zencanî veya Atık b. Ebî Bekr adında bir kişi tarafından buraya vakfedilmişti. İkincisi ise kim tarafından kurulduğu belli olmayan el-Kamaliyye adını taşıyordu. Şehirde ayrıca Şerefülmülk el-Müstevfî'nin medresesinde bir kütüphane, Nizamülmülk el-Hasan b. İshak'ın medresesinde bir kütüphane, es-Sem'anîlere ait iki kütüphane, el-Amidiyye medresesinde bir kütüphane, geç dönem vezirlerinden Mecdülmülk'e ait bir kütüphane, el-Hâtuniyye medresesindeki kütüphaneler ve ez-Zamiriyye Hanigâhî'na ait bir kütüphane bulunmaktaydı. Yakut el-Hamevî, bilgi vermekte olduğumuz *Mu'cemu'l-Büldân* adlı eserindeki bilgilerin büyük bir kısmını, bu kütüphanelerden ödünç aldığı eserlerden yararlanarak yazdığını da belirtmektedir¹⁷.

XII. yüzyıl coğrafyacılarından el-İdrisî¹⁸ ve XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî¹⁹, Merv şehrinin fizikî yapısını, kendilerinden önceki ortaçağ coğrafyacıların bilgileri ile örtüşen bilgiler sunmuşlardır. Bu

¹⁶ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 114.

¹⁷ Aynı eser, c. V, s. 114.

¹⁸ eş-Şerifu'l-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâke fi İbtirâki'l-Âfâk*, Kahire, (Trz.), c. I, s. 476-477.

¹⁹ el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 456-460.

nedene de bir nevi alıntı görünümünde olan bu bilgileri burada tekrarlamak istemiyoruz.

Geç Ortaçağ coğrafyacılarından olan el-Müstevfi, Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Merv şehrinin çevresine 12300 adımlık muazzam bir sur yaptırdığından söz etmektedir. Bunun dışında anılan coğrafyacı, şehrin, XIV. yüzyılın sonlarında yani Timur Bey zamanında, bayındırlık yönünden eski parlak yıllarına döndüğünü belirtmektedir²⁰. Hatta 812 (1409) yılında Timurlu hükümdarı Şahruh'un, Merv'in büyük bir kısmını yeniden inşa ederek burayı yaşanır bir yerleşim merkezi haline getirdiğini öğreniyoruz²¹. 821 (1418) yılına gelindiğinde, mimari açıdan şehir tamamen eski durumuna dönmüştür²².

Değerlendirme ve Sonuç

Bir şehir, hangi çağda ve kim tarafından kurulursa kurulsun ve hatta coğrafi özelliği, dinsel, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı, nüfus potansiyeli, kurumları ve uygarlık düzeyi ne olursa olsun, günümüze kadar gelen tarihsel kalıntıları ve bilgi birikimi olarak tarihsel ana kaynaklara veya kroniklere yansıtılması bakımından ya şanslı ya da şanssız bir şehir sıfatından kurtulamaz. Şehirlerin bu yazgısı, insanoğlunun yeryüzündeki yaşam macerasının başlamasından beri devam eden zikzaklı veya daha açık bir ifadeyle inişli çıkışlı yazgısı gibi bir şeydir. İşte tarih sahnesinde iyi ve meşhur bir yer edinen Merv şehri de böyle bir yazgıyı tatmak zorunda kalmıştır. Başka bir deyişle Merv şehri, ortaçağ serüveninde tanınma ve tanıtılma bakımından ne yazık ki, şanslı şehirler arasında değil, şansızlar arasında yer almaktadır²³.

²⁰ Bkz. Guy Le Strang, *Büldânu'l-Hilâfeti'ş-Şarkıyye*, (Arp. Terc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985, s. 445.

²¹ Aynı eser, s. 445.

²² Aynı eser, 445.

²³ Ortaçağ coğrafya eserlerinin taşıdıkları bilgiler yönünden şanslı şehirlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Mekke, Medine, San'a, Aden, Bağdat, Musul, Basra, Kufe, Medain, Tebriz, Buhara, Semerkant, İstanbul, Bursa, Diyarbakır, Konya, Halep, Dimaşk, Kudüs, Kahire, İskenderiye, Kayrevan, Kurtuba, İşbiliyye, Gırnata. Anılan bilgiler yönünden şansız olanlar ise şunlardır: Taif, Vasıt, Samarra, Hama, Humus, Rakka, Kerkük, Erbil, Mardin, Harput (Elazığ), Trabzon, Malatya, Tarsus, İzmir, Rey, Kabil, Gence, Barka, Tunus, Merv. Anılan her iki kategorideki şehirlerle ilgili bilgi için şu çalışmalarımıza bakınız: Abdulhalik

Bize göre bu olumsuz durum, Merv'in kusurundan ziyade, onun hakkında bilgi veren Ortaçağ coğrafyacılarının bir nevi ihmalinin veya farklı bakış açısının veyahut kendilerinden önce yaşamış olan coğrafyacıların bilgileriyle yetinmelerinin ve bilgi tekrarına başvurmalarının bir sonucudur.

Şehrin fiziki yapısıyla ilgili bilgilerin azlığının ve detayların bulunmamasının sebeplerini, biraz da ortaçağ boyunca savaşlar esnasında uğramış olduğu yıkımlara bağlamak gerekir. Zira buranın, tarihi İpek yolu üzerinde bulunması, yani çok işlek bir uluslar arası ticaret transitinin ve atmosferinin merkezi durumunda ve aynı zamanda nehirleri açısından önemli içme suyu kaynaklarına sahip olması nedeniyle sıklıkla devletlerin saldırısına maruz kalmıştır. Bunların en korkuncu ise Moğol saldırıları olmuştur. Bu esnada Merv şehri, biri Cengizhan, ikincisi de Hülagü Han tarafından olmak üzere, diğer Türk-İslam dünyası şehirleri gibi, büyük bir yıkıma maruz kalmış

Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848; Abdulhalik Bakır, "Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76; Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ 2009, s. 27-76; Abdulhalik Bakır, "Yakut el-Hamevi'nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi", *VII. Antakya Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 11-12 Nisan 2008 (F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2009, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 1-18.); Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174; Abdulhalik Bakır, "İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbiler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, Şubat 2011, Bornova İzmir, s. 383-413; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, Tokat, 2011, s. 34-46; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkeçâğlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs 2009, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.); Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, "Basra Maddesi", İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

ve yüzyıllar boyunca meydana getirilen mimarisi ve kurumları tahrip edilmiştir²⁴. Özellikle Yakut el-Hamevî ve İbn Hâvkal'ın vermiş oldukları bilgilerden, burada en çok da Merv kalesinin, iki mescit camisinin ve şehrin en önemli uygarlık simgesi olan kütüphanelerinin zarar gördüğünü tespit edebiliyoruz. Bu sıkıntılı dönemden önce şehirde üç yıl kadar ikamet eden Yakut el-Hamevî, Merv şehrinin de bulunduğu bölgelerde Moğol saldırılarının şiddetlenmesi üzerine, acı bir itiraf olarak buradan kaçmak zorunda kaldığını ifade etmektedir²⁵.

Ortaçağ coğrafyacılarının Merv şehrinin fizikî yapısıyla ilgili vermiş oldukları bilgilere bakıldığında, bir şehrin uygarlık simge ve göstergelerinden olan iki simge ve gösterge göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, Merv halkının en önemli ihtiyaçlarından olan çağdaş bir su şebekesinin bulunmasıdır, diğeri de şehir halkının kültür düzeyinin yüksek bir seviyede olduğunu gösteren düzenli ve zengin kütüphanelerdir. Merv şehrinin birinci özelliği olan modern su dağıtım şebekesinin bulunması elbette ki, her şeyden önce şehir içinden ve dışından geçen nehirlerin çokluğu ve taşıdıkları suların bolluğu ile alakalıdır. Ancak Orta Asya, Maverâünnehir ve İran coğrafyasında özellikle Türkler tarafından kurulan veya geliştirilen ve yaşatılan şehirlerin hemen hemen bir çoğunda çok gelişmiş su dağıtım şebekelerine rastlanmaktadır. Bunu Semerkant, Buhara ve benzeri diğer şehirler içinde söylemek mümkündür²⁶. Dolayısıyla da biz bunu, Türklerin, insan da dahil canlıların yaşama kaynağını teşkil eden suya ve insan hayatına vermiş oldukları önemle ilişkilendirmekteyiz. Türk şehirlerinde görülen bu uygar gelişme, onların şehircilik sanat ve kültüründe ne kadar usta olduklarını da göstermektedir.

²⁴ Moğolların Merv ve diğer şehirlerde yapmış oldukları yıkımlar hakkında bilgi için bkz. John Andrew, *Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 764-766.

²⁵ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 114.

²⁶ Yakut el-Hamevî, c. III, s. 247-248; Şeyhu'r-Rebve, *Kitab Nubbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 293; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 471; Guy Le Strang, s. 507. Ayrıca bkz. Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara, 2009, s. 21-22; Osman Aydın, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Semerkant Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 481.

Bilgi ve bilgelik kültürünün kaynakları olan kütüphanelere ve fonksiyonlarına gelince, Türklerin Ortaçağda kurduğu ve yaşattığı şehirlerin büyük bir kısmında bu kurumlar akıllara durgunluk verecek boyut ve kapsamdadır. Hele Merv şehri bu alanda Ortaçağın en meşhur ve parlak şehri unvanına sahiptir. Bunu öğrenmek için de Ortaçağda Kur'an ilimleri, tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve diğer insanî ve İslâmî ilim dallarında yetişen ve İslam dünyasına eserleriyle hizmet eden onlarca âlim ve edibin hayat hikayesini ve kitaplarını okumak yeterlidir. Bu âlimlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Yahya b. Ya'mer el-Advânî, Dahhak b. Müzâhim, Ubeyd b. Süleyman el-Mervezî, Hasan b. Yahya el-Mervezî, Ahmed b. Ali el-Mervezî, Ebû Bekr el-Kaffâl el-Mervezî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû İshâk el-Mervezî, Ebû Hâmid el-Mervezî, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İshak el-Mervezî, Ebû Tâlib el-Mervezî, Habeş el-Hâsib el-Mervezî, Ali b. Hucr el-Mervezî, Ahmed b. Hammâd el-Mervezî, Şerifuddin Muhammed b. Mes'ûd el-Mervezî, Abdulkerim b. Muhammed es-Sam'ânî el-Mervezî, Ahmed b. Hanbel²⁷.

Kaynaklar

Andrew, John, Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi), (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 762-775.

Ashtor, Eliyahu, Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak), (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 512-549.

Aydınlı, Osman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Semerkant Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 481-484.

Bakır, Abdulhalik, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ 2009, s. 27-76.

²⁷ Bkz. Yakut, el-Hamevî, c. V, s. 116; Osman Gazi Özgüdenli, c. XXIX, s. 222-223.

Bakır, Abdulhalik, “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkeçâğlardan İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs 2009, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.).

Bakır, Abdulhalik, “İbnu’l-Mücâvir’in Bakışıyla Eyyûbîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, Şubat 2011, Bornova İzmir, s. 383-413.

Bakır, Abdulhalik, “Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi”, *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri”, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ Harput’una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, Tokat, 2011, s. 34-46.

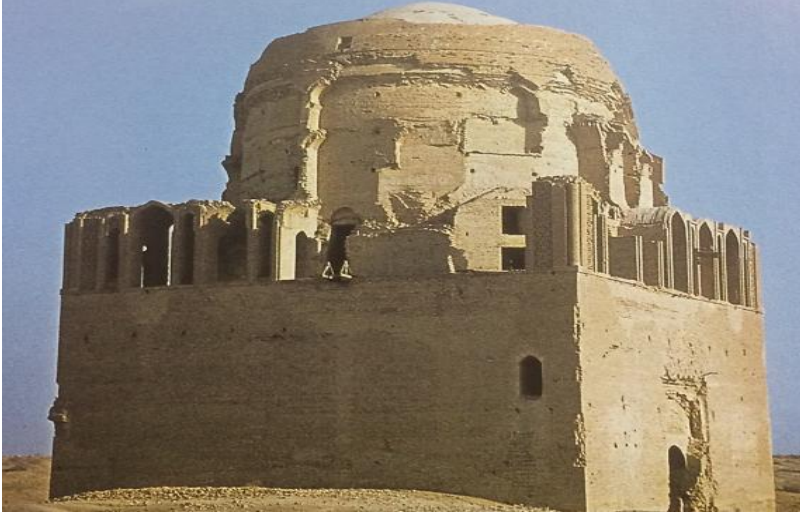
Bakır, Abdulhalik, “Türkmen Şehri Musul’un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76.

Bakır, Abdulhalik, “Yakut el-Hamevî’nin Antakya Şehri İle İlgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi”, *VII. Antakya Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 11-12 Nisan 2008 (F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Ocak 2009, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 1-18.).

Bakır, Abdulhalik, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, "Basra Maddesi", İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

- Frye, Richard N., *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Ankara, 2009.
- Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008.
- Hattstein Markus; Delius, Peter; *Islam: Art and Architecture*, Publisher Konemann: Königswinter, 2004.
- İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.
- İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.
- İbnu'l-Fakih el-Hemezânî, *Muhtasar Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1302.
- el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927.
- el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.).
- el-Makdisî, *Absenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1902.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Merv Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 221-222.
- Strange, Guy Le, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Arp. Terc. Beşir Fransis, Gorgis Avvad), Beyrut, 1985.
- eş-Şerifu'l-İdrisî, *Nüzbetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, (Trz.).
- Şeyhu'r-Rebve, *Kitab Nubbetü'd-Debr fi Acâibi'l-Ber ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.
- el-Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân*, Leiden, 1892.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, 1977.

Ekler

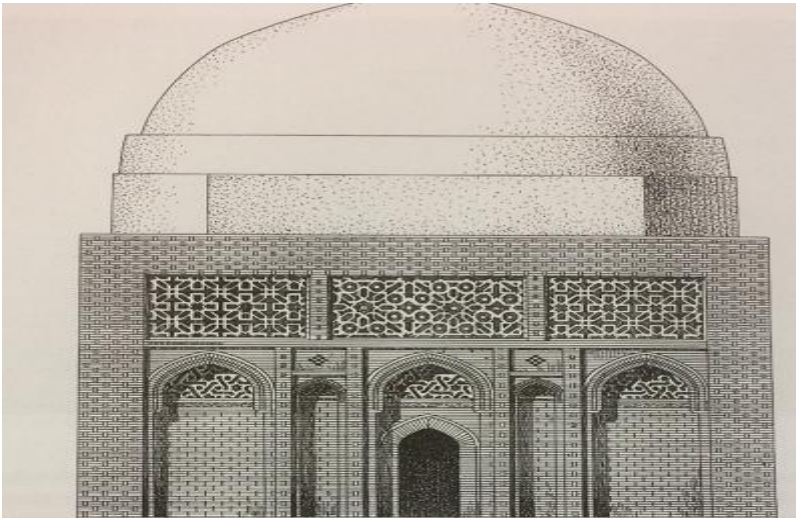
EK.1. Merv'de bulunan Sultan Sencer türbesi (Hattstein, Delius; *İslam Art and Architecture*, s. 365)

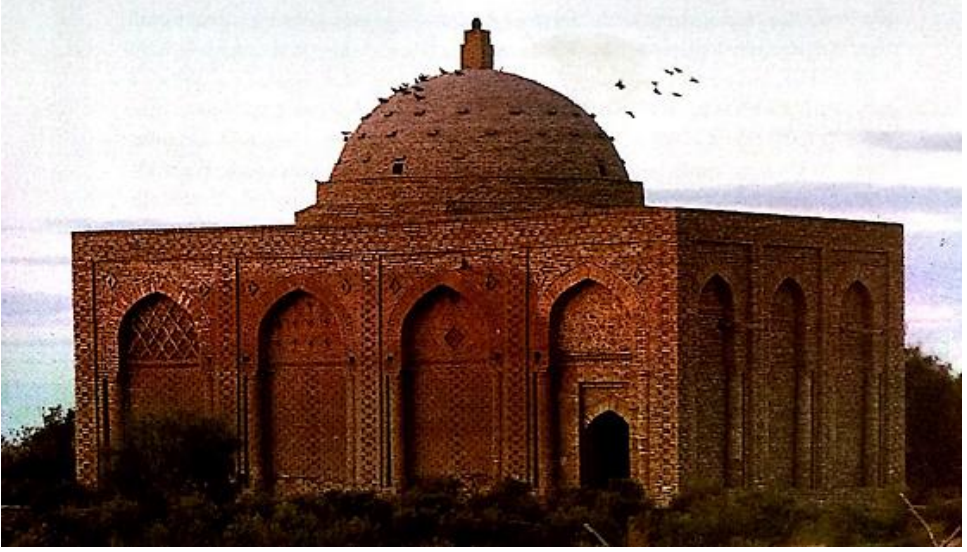
EK.2. MS IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Abbasi İmparatorluğu. (Hattstein, Delius; *İslam Art and Architecture*, s. 92)

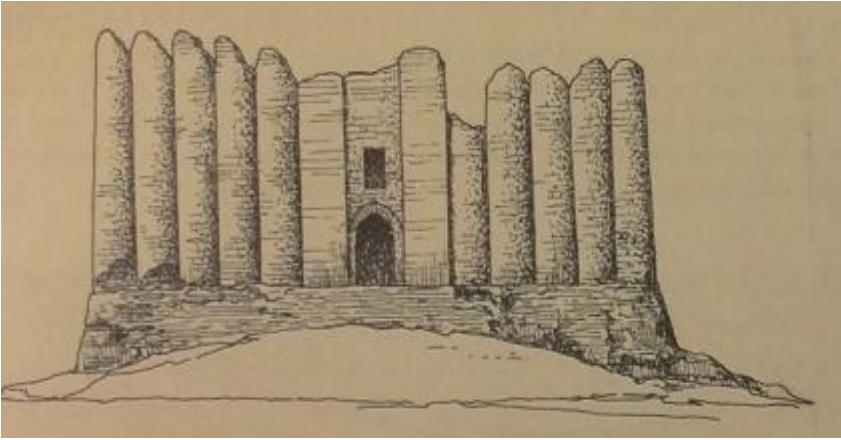
EK.3. Merv'de bulunan Sultan Kale kalıntıları (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 367)

EK. 4. Muhammed b. Zeyd türbesi. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 358)

EK.5. Telhatun Baba Camii'si. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 357)

EK. 6. Merv coğrafyası üzerinde bulunan bir saray kalıntısı. (Hattstein, Delius; İslam Art and Architecture, s. 356)